بۆکان لە مێژوودا (٣٩٣) ئەنوەر سوڵتانی

بیرەوەرییەکانی چەند کەسایەتی

سەردەمی پەهلەوییەکان (١٩٧٩-١٩٠١)

بەشی ١

فردوست، ارتشبد حسین؛ "ظهور و سقوط سلطنت پهلوی – خاطرات ارتشبد حسین فردوست"، بخش اول، انتشارات اطلاعات، تهران ١٣٦٧ [١٩٨٨]، فارسی١٥٢+ صفحه

کیا، سپهبد حاجی علی، "خاطرات سپهبد حاجی علی کیا"، به کوشش حبیب لاجوردی، طرح تاریخ شفاهی ایران دانشگاه هاروارد، نشر زیبا، تهران ١٣٨١ [٢٠٠٢]، فارسی، ١٦٨ صفحه

تفضلی، جهانگیر؛ "خاطرات جهانگیر تفضلی"، به کوشش یعقوب توکلی، چاپ دفتر ادبیات انقلاب اسلامی، تهران ١٣٧٦ [١٩٩٧]، ٢٤٦ صفحه، فارسی

سەرەتا

لە ماوەی دووسێ مانگی ڕابردوودا چەند کتێبی بیرەوەری سەردەمی پەهلەوییەکانم خوێندۆتەوە و لە ناویاندا بۆ مەسەلەی کۆماری کوردستان (١٩٤٦) و هەواڵی ناوچەی موکریان و ڕووداوەکانی بۆکان گەڕاوم. ڕەنگە بۆ خوێنەر سەیر نەبێت ئەگەر بڵێم هیچی وام لێ دەست نەکەوتوون! ڕاستییەکەی ئەوەیە کاربەدەستانی حکوومەتی پەهلەوییەکان وەها گیرۆدەی کێشەی ناوخۆیی لەگەڵ یەکتر و کۆکردنەوەی پووڵ و پارە و نۆکەرایەتی ئەم یان ئەو وڵاتی ڕۆژئاوایی بوون کە خەڵکی شار وشاروچکەکانی ئێران بەتایبەت شوێنی دوورەدەستی وەک کوردستانیان هەر بە بیریشدا نەهاتووە تا بگاتە ئەوەی لە کتێبی بیرەوەرییەکانیاندا شەش دێڕی بەکاکڵی لەسەر بنووسن. دیارە کوردستان پێگەی سەرەکیی هەڵکشانی پلە و پایە و دەرەجەی ئەفسەران بووە و هەرکەس هاتبێت و لەوێ خەڵکی باشتر چەوساندبێتەوە و کوشتبێتی، لە گەڕانەوەی تاراندا پلەی چۆتە سەرێ و دەرەجەی بەرزتری دراوەتێ.

لای "ئەفسەرانی ئەرتەشی شاهەنشاهی" و بەگشتی هەموو سیستەمی حکوومەتیی پەهلەوی لە کوردستان و لوڕستان و ناوچە دوورەدەستەکانی سەر سنوور یەک دیاردەی سەرەکی و گرنگ هەبووە: هێمنایەتی و بێدەنگ بوونی خەڵک و ناوچەکە بۆ ئەوەی بتوانن پایەی حکوومەتی خۆیان پتەوتر بکەن و بێ هەست و خوست خەڵک بڕووتێننەوە. جا لە هەرکوێیەک ناڕەزایەتی و ڕەخنە و ئیعتیرازێک لە خەڵکەوە بینرابێت دەست بەجێ هەڵیانکوتاوەتە سەریان و بە ناوی چەتە و "ئەشرار" و ئاژاوەچی و دوژمنی ئاسایش وپێشکەوت و پیاوی بێگانە و کومۆنیست بە تایبەت بەتاوانی جیاوازیخوازییەوە شەڕیان بەسەردا داسەپاندوون، گرتوویانن و کوشتوویانن، ئینجا بە شانازییەوە میداڵیا و نیشانی قارەمانییان لە سینگ دراوە و پلەیان چۆتە سەرێ و بەشی زیاتریان لە تاڵان و بڕۆی ماڵی خەڵک پێگەیشتووە. زۆرجاران تەنانەت بنەماڵەی ئەو کەسانەش وا کەوتوونەتە بەر پەلاماری مەئموورانی حکوومەت شاربەدەر کراون یان لە زیندان خراون و وا بووە بۆ چاوەترسێی خەڵک ئیعدامیش کراون! ئەوە "عدل پهلوی" بووە کە "عدل علی" خومەینی و خەڵخالیشی بەشوێندا هات!

له لایەکی ترەوە، دوای پەیدا بوونی نەوت لە ناوچەی خۆر هەڵاتی ناوەڕاست، ڕۆژئاواییەکانیش وەربوونەتە ناوچەکەوە بەڵام ئەوان تەنیا چاویان لە نەوت و بازاڕی فرۆشتنی کەرەسەی خۆیان لە ئێران بووە و جگە لە چەکدارکردنی حکوومەتی ناوەندی بە هەموو جەکێکی کۆمەڵکوژیی، کاریان بە سەر چەوسانەوەی خەڵک لەلایەن کاربەدەستانی حکوومەتەوە نەداوە و تەنانەت لێیان بوونەتە شەریکە دزیش.

دزی و بەرتیل وەرگرتن و چەوساندنەوەی خەڵکی ئێران لە لایەن کاربەدەستانی حکوومییەوە، بە تایبەت لە ناوچەکانی دوور لە پێتەخت، لە سنوور و واقیع و تەنانەت نەقڵ و حیکایەت دەرچووە و زیاتر لە ئەفسانە دەچێت: حەوت دەفتەرخانەی ئەسنادی رەسمی تەنیا لە باکووری ئێران کاریان بۆ ئەوە کردووە ئەو مڵک و ماڵانە بە ناوی ڕەزا شاوە تۆمار بکەن کە بە زۆر و بە خۆڕایی یان بە نرخێکی نزیک بە هیچ لە خەڵکەکەی دەسەندن (بیرەوەرییەکانی سەرتیپ درەخشانی، ل. ٢٦٦). ڕەزا شا کە خۆی وا خەریکی گردوکۆیی و چەوساندنەوە بوو، "هەموو فەرماندە سوپاییەکانی خۆی دەوڵەمەند کرد بە بێ ئەوەی لەگیرفانی خۆی قڕانێک خەرج بکات .... بۆ نموونە، سپەهبود ئەمیر ئەحمەدی چوارساڵ لە کوردستان مایەوە و دوای ئەوەی بە ناوی "فاتح غرب" ەوە گەڕایەوە تاران، ئەوەندەی "زێڕ" لەگەڵ خۆی هێنابوو کە بە بەشێک لە پووڵی ئەو زێڕانە ٥٠٠ ماڵی لە دەوروبەری مەیدانی حەسەن ئاباد کڕی!" (بیرەوەرییەکانی ئەرتەشبود فەردوست، بەرگی ١، ل. ٦٢). سپەهبود حاجی عەلی کیا ٢٥٠٠ هێکتار زەوی لە "ئەیوان کەی" نزیک تاران و ٢٠٠ هیکتار باغی پستە و ٥٠ هیکتار باغی هەناری تەنیا لە نزیک تاران هەبوو، ئەوانەش جگە لە دەیان کۆمپانیای زەبەلاحی بازرگانی (بیرەوەرییەکانی سپەهبود حاجی عەلی کیا، لل. ٨٧ تا ٨٩). سپەهبود ڕەزم ئارا لە ماوەی دەسەڵاتداریەتی خۆی لە لوڕستان و کرماشان مڵک و ماڵێکی زۆری پێکەوە نا و لەو کارەدا وەها زیادەڕۆیی کرد کە بە بەرتیل وەرگرتن و چەوساندنەوی خەڵک (دوشیدن مردم) تۆمەتبار کرا و برایە دادگا، هەربۆیەش لە بەشێک لە کتێبی بیرەوەرییەکانیدا لیستەی مڵک و ماڵی خۆی نووسیوە بۆ ئەوەی بڵێ هەر ئەوەندەم مڵک و ماڵ هەیە نەک زیاتر! (بیرەوەرییەکانی سپەهبود ڕەزم ئارا، ل. ١١٩ تا ١٢٢).

کار تەنیا بە گەندەڵی و گردوکۆیی پووڵ و پارە ڕانەدەوەستا، نۆکەریی سیاسەتی بێگانە بە تان و پۆی ڕژیمەکەدا گەڕابوو. زۆر بنەماڵەی کاربەدەستی باڵای ئێرانی وەک "عەلەم" و "جەم" و "ئەرفەع" و "قەوام" و "فروغی" و "مەنسوور" دارەدەستی سیاسەتی ئینگلیز و کەسانی وەک "دوکتۆر ئەمینی" و "ئەردەشیری زاهیدی" نۆکەری ئەمریکا و خەڵکی وەک "مەتین دەفتەری" و شەخسی ڕەزاشا لایەنگری ئاڵمان بوون. ڕەزاشا "تەیموورتاش" ی وەزیری دەرباری خۆی بە تاوانی جاسووسی بۆ یەکیەتی سۆڤیەتی ئیعدام کرد، سپەهبود ڕەزم ئارای ڕەئیسی ستادی ئەرتەش و سەرەک وەزیری شا بە لایەنگری کردنی سۆڤیەت تۆمەتبار کرا، سەرتیپ درەخشانی هەر بەو ناوە موحاکەمە کرا و سێ ساڵ زیندانی پێ درا، دەرەنگتریش لە سەرەتای شۆڕشی ١٣٥٧ دا بە هەمان تاوان گیرا و لە کاتی لێپرسینەوەدا سەکتەی کرد و مرد.

لەژوور هەموو ئەو دز و تاڵانچییانەوە، خودی ڕەزاشا بووە کە بە یارمەتی ئایرون ساید و ئەردەشیر جی ڕیپۆرتر و بە کورتی لە لایەن سیاسەتی بریتانیاوە هاتە سەر حوکم بەڵام دواتر بە لایەنگریی ئاڵمانیا ویستی جووتە لە هاوپەیمانانی شەڕی دووهەمی جیهانی بوەشێنێت، ئینجا دوای هاتنی هێزی هاوپەیمانان بۆ ئێران، لە ١٥ ی شەهریوەری ١٣٢٠ (١٩٤١) دا لە ترسی ئەوەی بکەوێتە دەست سۆڤیەت، بە هەموو کەس وکاریەوە چوو بۆ باشووری ئێران و لەوێشەوە بە فەرمانی هاوپەیمانان لە

ئێران چووە دەرەوەی وڵات و کوڕەکەی کرایە جێگری. هەر ئەو کوڕەش کە ئەوان لە ١٩٤١ دا هێنایانە سەر حوکم، ئەمریکاییەکان لە ١٩٧٩ دا لە ئێرانیان دەرکرد و مەلا خومەینییان بە تەیارەی تایبەتی "ئەیر فرانس" هێنا و لەجێی ئەویان دانا. ئەوە کورتە مێژووی سیاسەتی سیاسەتمەدارانی ئێرانە لە سەدەی بیستەمدا؛ جا ئەو چەتە و دزانە نیشتمانپەرستن و کوردی هەژار نیشتمان فرۆش!

دەرباری شا بە تایبەت لە سەردەمی پەهلەوی دووهەمدا ناوەندی عەییاشی و ڕابواردنی خۆی و کەس وکار و دەوروبەرەکەی بووە. شەرحی ڕابواردنی شا و خوشک و براکانی هەروەها دەست وپێوەندی وەک "عەلەم"، لە بیرەوەرییەکانی عەلەم و فەردووست دا بە باشی دەردەکەوێت. سپەهبود حاجی عەلی کیا سەبارەت بە پەیوەندی سێکسی نێوان محەممەد رەزاشا و ئەرتەشبود فەردووست دەنووسێت: "ڕەزاشا بە "سولەیمان بێهبوودی" (سەرپەرشتی کاروباری ناو کاخی شا) ی گوت: "ئەم کوڕە (واتە حوسەین فەردووست) لە کاخ وەدەر بنێن، کەمەری بۆ کوڕەکەم نەهێشتووە!" (بیرەوەرییەکانی سپەهبود حاجی عەلی کیا، ل. ١٥٣). ئەردەشیری زاهیدی (زاوای شا و باڵوێزی ئێران لە ئەمریکا) لقێک لەو دەربارە پیس وپۆخڵەی بردبوو و لە باڵوێزخانەی ئێران لە ئەمریکا دابنابوو! ئەوانەی خوارەوە قسەی کەسێکی نزیک بە محەممەدڕەزاشا و دەرباری ئەون سەبارەت بە زاوازێرینەی شا: "ئەردەشیری زاهیدی لە ئەمریکا قاچاخچییەتی و کاری پیسی دەکرد... بێ ئابروویی دەکرد، [ژنە] ئارتیستی دەبرد بۆ سەناتۆرە ئەمریکاییەکان، ئەوە خانم بردنە ئیتر! بیساتی تریاک کێشانی لە باڵوێزخانەکەدا کردبووەوە، زۆر پیسە، زۆر زۆر پیسە..." (بیرەوەرییەکانی سپەهبود حاجی عەلی کیا، لل. ١٩٢ تا ١٢١).

من لە خوارەوەدا هەندێک ئاماژەی دوور ونزیکی ناو کتێبە بیرەوەرییەکانی ئەو چەندکەسەی سەرەوە بە مەسەلەی کورد و کۆمار و بۆکان (ئەگەر هەبێت)، دەخەمە بەرچاوی خوێنەر، ئەگەریش بابەتی سەبارەت بە ناوچەکەیان تێدا نەبوو هەندێک خاڵی گرنگیان لە پەیوەندی سیاسەتی گشتیی ئێراندا لێ رادەگوێزم. بەڵام با لەپێشدا ئەو ڕاستییە ڕابگەیێنم کە زوربەی زۆری ئەو کتێبە بیرەوەرییانەی من خوێندومنەتەوە لە ئێرانی سەردەمی کۆماری ئیسلامیدا چاپ کراون، بەم بۆنەیەوە جێ پەنجەی سانسۆر و چاوەدێریی وەزارەتی ئیتیلاعات و ئێرشادیان پێوە دیارە و خوێنەر ناتوانێت بە متمانەوە سەیریان بکات. لە هەندێک شوێندا دەست تێوەردانەکە ئەوەندە ئاشکرایە کە لە کەڵەگایی کردن لە خوێنەر دەچێت. بەڵام چارە چییە دەسەڵات بەدەست شەیتانەوەیە و لەوەندە زیاتریش لەو مەوجوودە شەریفە چاوەڕوان ناکرێت.

*****

١. بیرەوەرییەکانی جەهانگیر تەفەززولی.

من ئەم کتێبەم بۆیە خوێندەوە کە بزانم هەواڵی سەفەری مەهاباد و چاوپێکەوتن و وتووێژی خۆی و ٤ ڕۆژنامەنوسە تارانییەکەی دیکەی لەگەڵ پێشەوا قازی محەممەد تێیدایە؟ دەزانین تەفەززولی و بوزورگی عەلەوی و سێ ڕۆژنامەنووسی دیکە لە تارانەوە چوون بۆ تەورێز و مەهاباد بۆ ئەوەی ڕاپۆرت لەسەر کۆماری ئازەربایجان و کوردستان بنوسن. کورتەیەکی هەواڵی چاوپێکەوتنی ئەو ڕۆژنامەنوسانە و پرسیار و وەڵامەکانیان لەگەڵ پێشەواش لە ژمارە یەکەمی ڕۆژنامەی کوردستان چاپی مەهاباددا بڵاو کراوەتەوە.

بە داخەوە دەبێ بڵێم کتێبەکە گەرچی بە کورتی باسی سەفەری ئەوە کەسانە بۆ تەورێز و جاوپێکەوتنی پیشەوەری دەکات، بەڵام زۆر یان کەم هیچ هەواڵێکی سەفەری مەهابادی تێدا نییە. دواتر دەبێ باسی بیرەوەرییەکانی بوزورگی عەلەویش بکەم.

٢. بیرەوەرییەکانی سپەهبود حاجی عەلی کیا

کیا یەکێک بووە وەک بەشیر موشیری ئێمە، خەیاڵاوی و هەندێکیش دەست بەقەڵەم بەڵام بە پێچەوانەی ئەو، دز و پارەپەرست و دەوڵەمەند. کتێبێکی نووسیوە کە لە "سی پارەی خۆشبەختی" یەکەی "ئۆستاد" (بەشیر موشیر) دەچێت و لای وایە وەڵامی هەموو پرسیارێکی سیاسەتی ئێران و جیهان لەو کتێبەدایە! هەروەها ڕێکخراوێکی بە ناوی "کوک" دروست کردووە کە تەواو وەک ڕێکخراوی ماسۆنی دەچێت و دەڵی لەوێدا هەموو ئوستاندارەکانی ئێران ئەندام بوون ووەک "برا"ی یەکتر وابوون(ل. ٦٥) . ئەوە هەڵبژاردەیەکی قسەکانی سپەهبود کیایە:

" ... دوای کۆدیتای عەبدولکەری قاسم لە عیراق، محەممەد ڕەزاشا گەلێک لەخۆی دەترسا ونیگەرانی ئەوە بوو ئەویش بکووژن (ل. ٦٦) ... مەلیکەی بریتانیا لەقەبی "سێر" ی خەڵات کردووم [خەڵاتی سپەهبود کیا] (٦٨)... نوێنەری ڕەزم ئارا لەو ستوونەدا کە دەچوو بۆ ئازەربایجان گوتی ئەو "تەرەسە" (مرتیکەیە) هەر ڕۆیشتووە و خەڵکی ڕووتاندۆتەوە (٧٣) ... میللەت هێشتا شعووری نییە بزانێت کە دەتوانێت خاوەنی دەنگ بێت (٩٠) .... کێنێدی سەرەک کۆماری ئەمریکا گوشاری خستە سەر محەممەدڕەزاشا بۆئەوەی دوکتۆر عەلی ئەمینی بکاتە سەرەک وەزیر (٩٤) ... شا، لە سەر داواکاریی ئەمینی مەجلیسی بیستەمی هەڵوەشاندەوە (٩٦)[1] .... ڕێکخراوەی "کوک" یارمەتی سەرکەوتنی کۆدیتای ٢٨ ی گەلاوێژی ساڵی ١٣٣٢ ی دا (١١٧) ... سەرەک هۆزەکان دوای کۆدیتای ٢٨ ی گەلاوێژ دەهاتنە لای شا و سپاسی منیان دەکرد (١١٧) ... ئێمە [واتە ڕێکخراوەی کوک] سازمانی ئەفسەرانی حزبی توودەمان کەشف کرد. ئێمە زانیاریمان دەدایە حکوومەت نیزامی تەیمووری بەختیار و ڕوکنی ٢ ی ئەرتەش (١٢٤)... من ڕەئیسی کوللی مەرزبانی ئێران بووم و تەیمووری بەختیار مەرزبانی ماکۆ بوو (١٣٤) ... تەرحی دروست کردنی "ساواک" ئەمریکاییەکان دایانڕشت (١٣٥) ... کێنێدی گوتبووی من ڕقم لە قیافەی شا دەبێتەوە (١٣٦) . بەختیار پیاوکوژ بوو... سپەهبود نیعمەتوڵڵا نەسیری سەرۆکی ساواکی ئێران بێ شعوور بوو و پێیان دەگوت "نیعمەت گەچە" یان "کەللە گەچی"؛ .... ئەرتەشبود ئاریانا شێت و بێ عەقڵ بوو (١٤٧)[2]

٣. بیرەوەرییەکانی ئەرتەشبود فەردوست (بەرگی یەکەم)

فەردوست هاوپۆل و هاوڕێی سەردەمی منداڵی تا پیریی محەممەدڕەزاشا و جێگەی متمانەی زۆری دەربار بوو. دواتر گوترا کە فەردوست لەئێران ماوەتەوە و هاوکاریی کۆماری ئیسلامی کردووە. کتێبی بیرەوەرییەکانیشی لە لایەن وەزارەتی ئیتیکلاعاتی ئێرانەوە جاپ کراوە و جێگەی متمانە نییە. بەڵام هەندێک هەواڵی سیاسی ئێرانی تێدایە:

---

[1]. لە مەجلیسی بیستەمدا کە تەنیا چەند مانگ دەوامی کرد، عەبدوڵڵا ئاغای ئێلخانی زادە نوێنەری بۆکان بوو. ئەگەر هەڵە نەکەم ئەودەم بۆکان لەگەڵ مەهاباد و سەردەشت تەنیا یەک نوێنەریان هەبوو..

[2]. نووسەر بە هەمان شێوە باسی ئەفسەرانی دیکەی سوپای ئێرانی کردووە وەک سپەهبود وثوق، ئەرتەشبود هیدایەت و سەرلەشکر زاهیدی.

"تەیموورتاش وەزیری دەرباری ڕەزاشا تۆمەتی جاسووسی کردن بۆ یەکیەتی سۆڤیەتی لێدرا. ڕەزاشا، گرتی و پاشان ئیعدامی کرد (ل. ٢٤) .... باوک و باپیری "قەوامی شیرازی" نۆکەری ئینگلیزەکان بوون (هەمان) ... برای عەلی قەوام بوو بە ئوستانداری کوردستان (٥٢) ... دایکی محەممەد ڕەزاشا (توران خانم) تورک بوو و بە تورکی قسەی دەکرد.... دایک و دوو خوشکی محەممەدڕەزاشا دوای "کەشفی حیجاب" بە سەری ڕووت چووبوون بۆ شاری قوم بۆ زیارەت. مەلاکان لەوێ لە ژوورێکدا زینادییان کردبوون و نەیانهێشتبوو بچنە ناو حەرەمی پاکەوە. ڕەزاشا بە هێزی سوپاییەوە چووە سەر مەلاکان و ڕزگاری کردن .... کوردستان بە دەست ئەمیر ئەحمەدی سەرکوت کرا و ڕەزاشا بە ناوی "فاتح غرب" دەرەجەی سپەهبودی پێدا ... ڕەزاشا کاری پێی نەدابوو چ سەروەت و سامانێکی لەکوردستانەوە هێناوەتەوە (٦٢)." لاپەڕە ٧٨ ی کتێبەکە ئەو هەوڵانەی تێدایە وا فەردووست لە سەبارەت بە ناوچەی ئازەربایجان و لەشکری کوردستان دەیدات و جێگەی سەرنجن.

درێژەی هەیە